

https://doi.org/10.31516/2410-5325.066.03

УДК 00.791

М. В. Тортіка, доктор історичних наук, доцент кафедри історії, музеєзнавства і пам'яткознавства, Харківська державна академія культури, м. Харків

torteka@ukr.net

https://orcid.org/0000-0001-9674-5629

МУЗЕЙ: ЙОГО РОЛЬ І ЗНАЧЕННЯ В КУЛЬТУРНО-ОСВІТНЬОМУ ПРОСТОРІ УКРАЇНСЬКОГО ШКОЛЯРА (ЗА МАТЕРІАЛАМИ СОЦОПИТУВАННЯ УЧНІВ СЕРЕДНЬОГО ШКІЛЬНОГО ВІКУ ХАРКІВСЬКОЇ ГІМНАЗІЇ № 14)¹

Досліджено проблему, присвячену вкрай важливому для сучасного музеєзнавства питанню — спрямованості віртуальних і вербальних контактів, наявних між музейними пам'ятками і потенційною музейною аудиторією. Розглянуто їхні рівні у трьох площинах. Передусім на зовнішньому — це площина «музейного простору», далі сегмент «соціокультурного простору» та, нарешті, вектор «освітнього простору». Виявлено, що разом всі ці площини об'єднуються динамікою музейного розвитку, формуючи абсолютно нове цивілізаційне середовище, яке здатне функціонувати в системі координат «виклик-відповідь». Окреслено, що сучасні культурно-освітні завдання ставлять на перше місце питання про перспективу подібної системи («виклик — відповідь») у форматі шкільної освіти. У зв'язку з цим необхідно простежити специфіку сприйняття музейних завдань самими українськими школярами середнього віку. Соціологічне дослідження свідчить, що школярі набагато позитивніше, ніж це прийнято вважати, ставляться до освітніх функцій музею. Водночас, вони краще сприйматимуть поставлені шкільною програмою завдання в умовах більшої рольової адаптації кінцевого музейного продукту (екскурсії, фестивалі, квести, майстер-класи тощо).

Ключові слова: музей, музейний предмет, музейний простір, освітній простір, середній шкільний вік, цивілізаційний контекст.

М. В. Тортика, доктор исторических наук, доцент кафедры истории, музееведения и памятниковедения, Харьковская государственная академия культуры

МУЗЕЙ: ЕГО РОЛЬ И ЗНАЧЕНИЕ В КУЛЬТУРНО-ОБРАЗОВАТЕЛЬНОМ ПРОСТРАНСТВЕ УКРАИНСКОГО ШКОЛЬНИКА (ПО МАТЕРИАЛАМ СОЦПРОСА УЧЕНИКОВ СРЕДНЕГО ШКОЛЬНОГО ВОЗРАСТА ХАРЬКОВСКОЙ ГИМНАЗИИ № 14)

Исследовано проблему, посвященную крайне важному для современно-го музееведения вопросу — направленности виртуальных и вербальных контактов, существующих между музейным памятником и потенциальной музейной аудиторией. Рассмотрено их уровни в трех плоскостях. Прежде

¹ This work is licensed under a Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International License.

всего, на внешнем — это плоскость «музейного пространства», далее это сегмент «социокультурного пространства» и, наконец, это вектор «образовательного пространства». Выявлено, что вместе все эти плоскости объединяются динамикой музейного развития, формируя совершенно новую цивилизационную среду способную функционировать в системе координат «вызов-ответ». Современные культурно-образовательные задачи ставят во главу угла вопрос о перспективе подобной системы («вызов — ответ») в формате школьного образования. В этой связи необходимо проследить специфику восприятия музейных задач самими украинскими школьниками среднего возраста. Социологическое исследование показало, что школьники гораздо более позитивно, чем это принято предполагать, относятся к образовательным функциям музея. В то же время, они будут лучше воспринимать поставленные школьной программой задачи в условиях большей ролевой адаптации конечного музейного продукта (экскурсии, фестивали, квесты, мастер-классы и др.).

Ключевые слова: музей, музейный предмет, музейное пространство, образовательное пространство, средний школьный возраст, цивилизационный контекст.

M. V. Tortika, Doctor of Historical Sciences, Associate Professor of the Department of History, Museum Studies and Monument Studies, Kharkiv State Academy of Culture, Kharkiv

MUSEUM: ITS ROLE AND IMPORTANCE IN THE CULTURAL AND EDUCATIONAL SPACE OF THE UKRAINIAN SCHOOLCHILDREN (ACCORDING TO THE SOCIAL SURVEY OF SCHOOLCHILDREN OF THE KHARKIV GYMNASIUM NO. 14)

The aim of this paper is to study the museum space in the context of its perception by middle-aged Ukrainian teenagers.

Research methodology is based on a set of civilization and deterministic tasks that are simultaneously realized through sociological research. The article is based on a standard questionnaire and open-ended sociological survey conducted on the basis of Kharkiv Gymnasium No. 14.

Results. The article states that the museum as a social and cultural institute is an unconditional importance for middle school students. In addition, the survey shows that the entertaining sides of the museum, which has the status of an academic, cultural and educational institution, should not be over-cultivated. The entertaining role of the museum should not be underestimated, since this function (in relation to the educational value) can be an additional incentive to activate cultural and educational tasks. According to the statement of one of the students, the most important conclusion is that the successful functioning of museums depends largely on the request of society, children consciousness and value priorities.

Novelty. The article reveals the aspect of the role and importance of the museum in the cultural and educational space of the Ukrainian student, directly focused on the use of museum pedagogy in the educational space. The novelty of the article is that there is a lack of intelligence directly focused on the use of museum pedagogy in the educational space of Eastern European countries.

The practical significance is that the results of the article can be used for further in-depth study of the role and importance of the museum in the cultural and educational space of the Ukrainian school.

Keywords: *museum, museum subject, museum space, educational space, middle school age, civilizational context.*

Постановка проблеми. Звертаючись до інтерпретації такого багатогранного явища, як музей, слід зазначити, що основні положення теорії музеєзнавства все ще перебувають на стадії становлення, причому не тільки в контексті теоретичної аналітики профільних дисциплін, а й у форматі ширших (опосередкованих) оцінок потенційної музейної аудиторії. У цьому випадку аналізу ролі гуманістичної комунікації в освітньому процесі (на конкретному прикладі сприйняття музейного середовища учнями середнього шкільного віку) присвячене це дослідження.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Варто підкреслити, що попри широкий зріз спеціальної літератури, присвяченої вивченню психології школяра і його адаптації до культурного середовища, що послідовно розвивається¹, робіт, безпосередньо орієнтованих на використання музейної педагогіки в освітньому просторі країн Східної Європи, бракує. Зокрема, це праці Н. І. Ільїнської (наприклад, її дослідження «Культурно-образовательное пространство музеев как педагогический феномен» (Ильинская, 2011)); О. В. Ченцової «Культурно-образовательное пространство музея как образовательный ресурс для системы высшего образования» (Ченцова); О. І. Іванової «Музейная педагогика в образовательном процессе техникума» (Иванова, 2014) тощо.

Як наслідок, означений вище недолік профільних академічних досліджень зумовив актуальність і новизну цієї розвідки.

Мета статті — вивчення музейного простору в контексті його сприйняття українськими підлітками середнього шкільного віку. Подібна постановка проблеми визначила методологію і методику дослідження, яке базується на комплексі цивілізаційно-детермістських завдань, які водночас вирішуються за допомогою соціологічного дослідження. Зокрема дослідження 2017/2018 р. передбачало стандартне анкетування і відкрите соціологічне опитування, що проводилось на базі Харківської гімназії №14.

Виклад основного матеріалу дослідження. Звертаючись до питання про сприйняття музею як соціокультурного інституту середньостатистичним українським школярем, насамперед відзначимо, що однією з найзначиміших категорій у сучасній музеології є «музейний простір» (близька за своїм внутрішнім змістом до поняття «музейне середовище»). Подібне теоретичне наповнення дозволяє розглядати цю категорію як структурний елемент, що необхідне для точнішого визначення

¹ Див., наприклад (Сабліна, 2012).

меж такого явища, як «культурна спадщина». Отже, це поняття, принаймні частково, здатне впливати на вектор розвитку сучасної цивілізаційної свідомості. У такому форматі музейний простір, контактуючи з іншими «сферами гуманітарного простору», здатен формувати нове, складніше і розгорнуте ментальне середовище (Ильинская, 2011). Достатньо докладно про це пише один із найвагоміших на пострадянському просторі фахівців у сфері теорії музеєзнавства — Т. П. Калугіна. Зокрема, науковиця особливо підкреслює метафоричність мови предметів, яка набагато ширша традиційного вербально-логічного сприйняття речової складової культурної спадщини (Калугіна, 2001, с. 133). Отже, можна з упевненістю зазначити, що визначальним контекстом для взаємодії музейного простору і соціокультурного середовища є конкретизований соціальний простір або так зване «соціальне середовище», у межах якого кожен потенційний відвідувач музею може розглядатися як амбівалентна одиниця, котра має можливість функціонувати в обох просторах одночасно.

До зазначеного положення слід додати, що наприкінці 80-х рр. минулого сторіччя (про це, зокрема, пише російська дослідниця Н. І. Ільїнська) в галузь (у цьому випадку — вже педагогічної теорії) введено поняття «освітній простір» (Ильинская, 2011). Докладніше про це пишуть О. В. Ченцова і Н. І. Ільїнська (Ильинская, 2011). Зазначені автори пропонують визначити цю категорію як суму всіх наявних видів освіти, покликаних сформувати соціальні якості особистості, надалі здатні забезпечувати її повноцінне і всестороннє функціонування в соціумі¹.

Отже, ми маємо три взаємопов'язані простори: освітнє, соціальне та культурне, які співвідносяться між собою, причому в контексті цього дослідження стрижнем їхньої взаємодії є музей як (відповідно до основного визначення ICOM) освітній, соціальний та культурний інститут (поняття «музей» // <https://madrace.ru/muzevedenie/kurs-muzevedenie/pouyatie-muzeu>). Іншими словами, саме той інститут, що відкритий для будь-якої аудиторії (як професійного, так і масового характеру) та є сегментом її тривалої соціальної взаємодії, духовного зростання.

Зрозуміло, що наведене вище визначення сформувалося не відразу. Власне, воно зазнало множинних трансформацій, рухаючись від суто академічних і освітніх завдань до сучасного розуміння принципів музейної діяльності як опосередкованої частини не тільки освітньої, а й розважальної індустрії. Слід зазначити, що проблема співвіднесення освітніх і розважальних завдань такого культурного інституту, як музей, не вирішена дотепер і навряд чи вирішиться найближчим часом. У професійному музейному середовищі склалося кілька поглядів на це

1 З цього питання див. статті (Гуткіна, 1999), (Еремеева, 2013) тощо.

питання, і суперечки з цього приводу не тільки не вщухають, а й, навпаки, лише все більше розгортаються. Останнє пов'язано з дотаційністю музейної роботи, що, відповідно, з одного боку, можна фінансувати в контексті упровадження широкомасштабних державних програм, а з іншого, не завжди співвідноситься з науково-дослідними завданнями музею, у форматі послідовної комерціалізації його професійної діяльності.

Варто підкреслити, що серед масових споживачів музейної продукції завдання визначення такої багатопланової і різносторонньої організації, як музей, так само вирішується неоднозначно. Як наслідок, сьогодні потенційну аудиторію розділяють за цільовою ознакою на кілька структурних груп. У першому випадку — це підготовлені музейні відвідувачі, здатні сприймати та інтерпретувати конкретну музейну інформацію. Далі це спільнота пасивної аудиторії, зорієнтована на ретрансляцію будь-якої матриці рольових комунікаційних завдань. І, нарешті, третій блок структурної організації — це сегмент потенційної музейної аудиторії, що споживає, мета якого полягає в реалізації розважальних завдань. Отже, як свідчить досвід соціопсихологічних досліджень, цільові завдання музейної аудиторії можуть не збігатися, оскільки вони диктуються не лише соціальним характером аудиторних груп, а й специфікою їхньої професійної діяльності (Глухова, 2018).

Сучасний інтерактивний музей, у якому експонати рухливі (оскільки вони є частиною освітнього простору) і не відділені від аудиторії (до них можна торкнутися або навіть розібрати їх на сегменти) — усе це ознаки успішного, створеного за індивідуальним економічним планом, музейного проєкту. У такому музеї можливі локальний освітній простір, ігрові та реакційні приміщення, кафе, відеозал тощо. Водночас у контексті послідовного розвитку музейного менеджменту виникає запитання про те, чи залишається в такому комерціалізованому соціокультурному інституті місце для збереження, вивчення та якісної популяризації музейної спадщини? На превеликий жаль, на подібні запитання немає і не може бути конкретної, професійно обґрунтованої відповіді. Власне, розмаїтість поглядів на це питання зумовлює глобальні теоретичні дискусії, пов'язані, насамперед, з динамікою розвитку світової музейної мережі. У результаті для одних зазначений «музейний простір» є упредметненим візуальним вираженням сегментів регіональної пам'яті. (Змеул, 2004, с. 3), для інших музей — центр культурно-охоронного документування та зосередження науково-дослідної інформації (Комлев). Для третіх — це цивілізаційний інститут, що передбачає спрямоване занурення в культурне середовище на рівні: персоніфікації (меморіальний музей), конкретного музейного жанру (історичний, художній, літературний, природничий музеї) і нарешті упредметненої реконструкції

етнокультурного і політичного розвитку локального адміністративного регіону (краєзнавчий музей) (Дунаева).

На нашу думку, у кожному із зазначених випадків музей, розвиваючись як феномен культури, створює особливе вербально-візуальне середовище, необхідне для подальшої інтерпретації, збереження та транзиту духовних цінностей. Подібний ретрансляційний механізм передбачає, що музей, реагуючи на виклики цивілізаційного простору, надалі проектує в соціально-освітнє середовище саме ті культурні запити, що формуються в сучасній суспільній свідомості (докладніше подібні механізми «виклик — відповідь» розглядаються в роботах А. Тойнбі, К. Ясперса, російських культурологів М. М. Бахтіна, Г. Гачева, Ю. М. Лотмана та інш.) (Тойнбі, 2002); (Ясперс, 1991); (Бахтин, 1979); (Гачев, 1988); (Лотман, 1996).

Водночас усі відзначені вище критерії позитивного зростання музейного простору кілька десятиліть наштовхуються на загальний занепад культури, що, у підсумку, призводить до послідовного зниження показників музейної відвідуваності. Так, статистика свідчить, що з кінця 90-х рр. XX ст. загальні показники музейної відвідуваності на пострадянському просторі знизилися до двох, іноді до трьох, а в деяких випадках — навіть до десятка разів (*Відвідуваність музеїв. Музей і суспільство*). У першому десятилітті XXI ст. намітилася визначена стабілізація музейної відвідуваності, однак навіть у цих умовах кількість екскурсантів, наприклад, в Ермітажі, становить сьогодні не більше 81% від загальної кількості відвідувань, характерних для періоду розпаду СРСР. Подібна ситуація знову повертає дослідника обличчям до питання про значимість музею як соціокультурного інституту, проблеми його затребуваності й ролі в сучасному світі.

Зрозуміло, що в контексті цієї статті особливо цікаво вивчити критерії культурно-освітніх завдань для дітей шкільного віку. Сьогодні вкрай популярними стали тенденції, спрямовані на об'єднання освітнього і розважального просторів. Як наслідок, педагог у школі використовує музей як інструмент дитячої творчої самореалізації. А що ж думають з цього приводу самі діти?

Запитання про місце і значення музею в сучасному світі поставлене школярам, зокрема учням 5-Б (10/11 років) класу Харківської гімназії № 14. Загалом усього опитано 27 респондентів. Усі опитані школярі відповіли на запитання про актуальність музею (як освітнього і соціокультурного інституту) позитивно. «Нам потрібні музеї, — пише один з опитаних школярів, — адже в них зберігається вся наша історія...» (5-Б, Б.і. гімназія №14). З 27 учасників відкритого анкетування розгорнуті відповіді на запитання запропонованої автором анкети надали 12 осіб,

що становить вузько-локалізовану фокус-групу. Із загального складу фокус-групи 9 респондентів відзначили освітню функцію музею як основну. Водночас 3 респонденти вказали на необхідність розширення інтерактивних завдань музейного простору. «Я ставлюся до музеїв добре, — пише один зі школярів, — але бувають і нудні музеї...» (5-Б, Б.і, гімназія № 14). Ще один юний прихильник активізації рольових завдань музейної аудиторії (у свої 11 років) звертає увагу на необхідність природничо-наукових демонстраційних показів. Ідеться про так звані «екскурсії-демонстрації». Як приклад дитина вказала на екскурсію, проведenu в «Ландау-центрі». Слід підкреслити, що цей культурний об'єкт дійсно надзвичайно популярний серед харків'ян середнього і старшого шкільного віку. Отже, прихильники інтерактивного музеєзнавства склали 1/4 від загального числа опитаних. Нарешті у цій же фокус-групі звертає увагу вектор (1/3 групи) цінителів освітньої функції музею, однак у сучаснішій інноваційній формі.

Дев'ять учасників становили чітко локалізовану фокус-групу прихильників освітньо-виховної функції музею, продемонстрували особисті інтелектуальні пристрасті, апелюючи до музейних колекцій найрізноманітніших профілів. Так, велика частина респондентів зацікавилась колекціями історичного профілю: «...хотілося б довідатися, — пишуть школярі, — як жили наші предки, як розвивалася наша країна і чи були динозаври...» (5-Б, Б.і, гімназія №14). Подібна орієнтація характерна для 6 анкет, що становило 2/3 розглянутої фокус-групи. Крім того, ще одна частина респондентів (1/3 фокус-групи) звернула увагу на колекції художнього профілю.

Висновки. Дані соціологічного дослідження дозволяють висновувати, що є безумовна значимість для школярів середнього віку музею як соціального і культурного інституту. Крім того, опитування засвідчило, що не варто надмірно культивувати розважальні сторони цієї установи, споконвічно створюваної як академічний і культурно-просвітній інститут. Водночас, не слід недооцінювати і розважальної ролі музею, оскільки ця функція (без відриву від освітнього значення) може стати додатковим стимулом для активізації культурно-освітніх завдань. Отже, важливим результатом дослідження стає висновок українських школярів. «Музеї потрібні, і я б хотіла, що б їх було хоча б трохи більше», — пише одна з учениць 5-Б класу; з нею погоджується ще один учень: «...загалом, музей — це дуже потрібна штука...». Усі ці висловлювання дозволяють стверджувати, що в українських музеїв є майбутнє, а яким воно буде — багато в чому залежить від того запиту, що будуть проектувати суспільство, наші діти, свідомість та ціннісні пріоритети, які ще тільки формуються.

Список послань

- Бахтин, М. М. (1979). *Эстетика словесного творчества*. Москва: Искусство.
- Відвідуваність музеїв. Музей і суспільство*. Відновлено із <https://culture.wikireading.ru/>
- Гачев, Г. (1988). *Национальные образы мира*. Москва: Советский писатель.
- Глухова, И. Л. (2018). Музей и посетитель: новые подходы во взаимодействии в современном мире. *Молодой ученый*, 24, 341–344.
- Гуткина, И. М. (1999). *К вариативности понятий «пространство» и «культура». Пространство цивилизаций и культур на рубеже XXI века, 1, 64–66. Саратов.*
- Дунаева, С. В. *Музей как социокультурный институт (философский аспект)*. Восстановлено из <https://cyberleninka.ru/article/v/muzey-kak-sotsiokulturnyy-institut-filosofskiy-aspekt>.
- Еремеева, О. А. (2013). Роль музейного пространства в образовательном процессе вуза. *Научно-методический электронный журнал «Концепт»*, 3, 2411–2415.
- Змеул, А. А. (2004). *Музеи в культурном пространстве города (комплексный анализ на примере Нижнего Новгорода 1985–2003 гг.)*. Москва: Российский институт культурологии.
- Иванова, Е. И. (2014). *Музейная педагогика в образовательном процессе техникума. Образование, карьера, общество, 4 (43), 37–38.*
- Ильинская, Н. И. (2011). Культурно-образовательное пространство музеев как педагогический феномен. *Знание. Понимание. Умение*, 4, 194–199.
- Калугина, Т. П. (2001). *Художественный музей как феномен культуры*. Петербург: Петрополис.
- Комлев, Ю. Э. *Музей как социально-культурный центр региона*. Восстановлено из <https://cyberleninka.ru/article/n/muzey-kak-sotsialno-kulturnyy-tsentr-regiona-1>
- Лотман, Ю. М. (1996). *Внутри мыслящих миров*. Москва: Языки русской культуры.
- Понятие «музей»*. Восстановлено из <https://madrace.ru/muzeevedenie/kurs-muzeevedenie/ponyatie-muzeu>.
- Посещаемость музеев. Музей и общество*. Восстановлено из <https://culture.wikireading.ru/>
- Саблина, М. А. (2012). Развитие познавательной самостоятельности посредством проблемных ситуаций (на примере изучения предметов гуманитарного цикла в 5–7-х классах). *Вестник Томского государственного педагогического университета (ТГПУ)*, 8 (123), 173–178. Томск.
- Тойнби, А. Дж. (2002). *Постижение истории*. (ред. В. И. Уколова, Д. Э. Харитонович). Москва: Айрис Пресс.
- Ченцова, О. В. *Культурно-образовательное пространство музея как образовательный ресурс для системы высшего образования*. Взято из http://www.nbpublish.com/library_read_article.php?id=23121_
- Ясперс, К. (1991). *Смысл и назначение истории*. Москва: Политиздат.

References

Bakhtin, M. M. (1979). *Aesthetics of Verbal Creativity*. Moscow: Iskusstvo. [in Russian].

- Attendance of Museums. Museum and Society*. Retrieved from <https://culture.wikireading.ru/> [in Russian].
- Chentsova, O. V. *Cultural and Educational Space of the Museum as an Educational Resource for the Higher Education System*. Retrieved from http://www.nbpublish.com/library_read_article.php?id=23121_ [in Russian].
- Dunayeva, S. V. *Museum as a Socio-Cultural Institute (Philosophical Aspect)*. Retrieved from <https://cyberleninka.ru/article/v/muzey-kak-sotsiokulturnyy-institut-filosofskiy-aspekt>. [in Russian].
- Yeremeyeva, O. A. (2013). The Role of Museum Space in the Educational Process of the University. *Scientific and Methodological Electronic Journal "Concept"*, 3, 2411–2415. [in Russian].
- Gachev, G. (1988). *National Images of the World*, 396. Moscow: Sovetskiy pisatel. [in Russian].
- Glukhova, I. L. (2018). The Museum and the Visitor: New Approaches in the Interaction in the Modern World. *Young Scientist*, 24, 341–344. [in Russian].
- Gutkina, I. M. (1999). The Variability of the Concepts of "Space" and "Culture". *The Space of Civilizations and Cultures on the Border of the 21st Century*, 1, 64–66. Saratov. [in Russian].
- Ilinskaya, N. I. (2011). Cultural and Educational Space of Museums as a Pedagogical Phenomenon. *Knowledge. Understanding. Skill*, 4, 194–199. [in Russian].
- Ivanova, Ye. I. (2014). Museum Pedagogy in the Educational Process of the Technical School. *Education, Career, Society*, 4 (43), 37–38. [in Russian].
- Kalugina, T. P. (2001). *Art Museum as a Cultural Phenomenon*. Peterburg: Petropolis. [in Russian].
- Komlev, Y. E. *Museum as a Social and Cultural Center of the Region*. Retrieved from <https://cyberleninka.ru/article/n/muzey-kak-sotsialno-kulturnyy-tsentr-regiona-1> [in Russian].
- Lotman, Y. M. (1996). *Inside the Thinking Worlds*. Moscow: Languages of Russian Culture. [in Russian].
- Museum attendance. Museum and Society*. Retrieved from <https://culture.wikireading.ru/>. [in Ukrainian].
- Sablina, M. A. (2012). The Development of Cognitive Independence through Problem Situations (the Case of Studying the Disciplines of the Humanities in Grades 5–7). *Bulletin of Tomsk State Pedagogical University*, 8 (123), 173–178. Tomsk. [in Russian].
- The concept of «Museum»*. Retrieved from <https://madrace.ru/muzeevedenie/kurs-muzeevedenie/ponyatie-muzey>. [in Russian].
- Toynbee, Arnold Joseph. (2002). *Comprehension of History*. Moscow: Ayrys Press. [in Russian].
- Jaspers, Karl Theodor. (1991). *The Meaning and Purpose of the History*. Moscow: Politizdat. [in Russian].
- Zmeul, A. A. (2004). *Museums in the Cultural Space of the City (Complex Analysis on the Example of Nizhny Novgorod City of 1985–2003)*. Moscow: Rossiyskiy institut kulturologii. [in Russian].